

en önemli eseri *el-Hikmetü'l-müte'âliye* adlı hacimli kitabıdır. Eser, onun çeşitli risâlelerindeki birçok felsefî problemi aldığı gibi İslâm düşüncesinin İbn Sînâ'dan sonra kazandığı yeni yapı çerçevesinde müellifin felsefesini ortaya koyması bakımından da büyük önem taşır. Zamanında felsefenin dışlanması üzüntü duyan Şîrâzî, İsrâkî felsefenin aydınlanma yöntemine uygun olarak felsefe öğrenimini tamamlaması yanında uzun süre dünya ile ilgisini kesti ve bu sayede üzerine "ilâhî âlemin nuru" doğunca bahs ve nazar yoluyla öğrendiği bilgilerin doğruluğunu keşf yoluyla da teyit etti. Sonuçta onun "dört sefer" (*el-Esfârü'l-erba'a*) adını da verdiği *el-Hikmetül-müte'âliye* ortaya çıktı. Ruha ait bu seferler şöyle sıralanır: Halktan Hakk'a yolculuk, Hak ile Hakk'a yolculuk, Hak'tan halka dönüş ve yaratılmışlardaki tecellisiyle Hakk'a yolculuktur (*el-Hikmetü'l-müte'âliye*, I, 13). Sühreverdî gibi Şîrâzî de peygamberlerin ortaya koyduğu hakikatle sûfî ve felsefî gelenekteki hakikatin birliğine inanıyor, bütünüyle hakikat nurunun "nübüvvet feneri"nden alındığını söylüyordu (Macid Fahri, s. 274-275).

İran'da Sadreddîn-i Şîrâzî ile yeniden güç kazanan İsrâkiyye, aralarında oğulları İbrâhim ve Ahmed ile damatları Abdürrezzâk el-Lâhîcî ve Feyz-i Kâşânî'nin de bulunduğu çok sayıda öğrencisinin çalışmalarıyla devam ettirildi. Ebû'l-Kâsım Fındıriskî, Molla Muhammed Bâkır'ın babası Muhammed Takî Meclisî, Recebali Tebrizî, Ni'metullah Şüsterî bu dönemde İsrâkîliğin diğer tanınmış temsilcilerindendir. Müteâl hikmet veya ilâhî hikmet olarak bilinen İsfahan merkezli bu hareket, daha sonraki dönemlerde Hâdî-i Sebzevârî ve Hakîm-i İlâhî Aka Ali gibi temsilcileri vasıtasıyla günümüze kadar devam etmiştir (Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstücu*, s. 246-266). Bunlardan İran'da Kaçar döneminin en büyük filozofu kabul edilen Hâdî-i Sebzevârî, Sadreddîn-i Şîrâzî'nin eserleri konusunda otorite sayılan hocalardan sekiz yıl boyunca dersler okudu; kelâm, Meşşâî felsefe, İsrâkî teosofi ve Şîilik etkisindeki irfanî öğretisinin sentezine dayanan görüşler ortaya koydu.

Son dönemde daha çok irfâniyye olarak bilinen bu hareket Sühreverdî ve İbn Sînâ kadar, hatta onlardan daha fazla Gazzâlî'ye ve İbnü'l-Arabî ile Sadreddin Konevî ve Dâvûd-i Kayserî gibi İbnü'l-Arabî'nin takipçilerine; ayrıca Attâr, Abdurrahman-ı Câmî, Fahreddîn-i Irâkî, Şebûs-

terî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî gibi Sünnî mutasavvıflara dayanmaktadır. Bundan dolayı İsrâkîlik, Şîî medresesini temsil eden ulemâ tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Ni'metullâhiyye'nin müceddidi Ma'sûm Ali Şah, halifesi Nûr Ali Şah ve Muzaffer Ali Şah gibi sûfilerin katline fetva verdiği için Sûfikûş diye tanınan Muhammed Ali Bihbehâî'nin *Risâle-i Hayrâtiyye* ve *Kat'u'l-makâl*'i, Mukaddes-i Erdebîlî olarak da bilinen Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî'nin *Hadîkatü's-Şî'a'sı*, Molla Muhammed Tâhir-i Kumî'nin *Hikmetü'l-ârifin* ve *el-Fevâ'idü'd-dîniyye*'si gibi eserler sûfliği ve İsrâkîlik için yazılmıştır. Tasavvuf ve İsrâkîlik Şîiliği ikiye ayırmış, azınlıkta olan aydınlar bu hareketleri benimserken çoğunlukta olan medrese ulemâsı ve Usûlîler karşı çıkmışlardır.

İrfânîlerin savundukları tasavvuf şeyhe bağlı kalmayı, bir tarikat disiplini içine girmeyi, tekkelerde raks, semâ ve zikretmeyi esas alan kurumlaşmış tasavvuftan farklıdır; irfânîler ve İsrâkîler bu tür tasavvufa her zaman karşı çıkmışlardır. Nitekim Molla Sadrâ, *Kesru esnâmî'l-câhiliyye* adlı eserinde bu tür tasavvufu şiddetle eleştirmiştir.

İran'da İsrâkîlik zaman zaman medreselerde de okutulmakla beraber daha ziyade Ni'metullâhiyye, Zehebiyye, Nûrbahşiyye ve Gunâbâdiyye gibi Şîî tarikatlarına mensup olanlar arasında taraftar bulmuştur. Yine de bu tarikatlar üzerinde İbnü'l-Arabî'nin etkisi Sühreverdî'den daha fazladır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 42, 406; Seyyid Sâdık-ı Gûherî, *Şerh-i İstîlâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1367, "İsrâkiyye" md.; Sühreverdî el-Maktûl, *Mecmû'a-i Muşannefât-i Şeyh-i İsrâk*, Tahran 1397, I-III, tür.yer.; Bakî, *Şerh-i Şahtîyyât*, Tahran 1360 hş./1981, s. 186, 550; a.mlf., *Meşrebü'l-ervâh*, İstanbul 1983, s. 256; Haydar el-Âmûlî, *Câmi'u'l-esrâr*, Tahran 1969, s. 265, 450, 479; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Hâşiyetü Me'tâli'i'l-ervâr*, İstanbul 1303, s. 12-13; Câmî, *Nefehât*, İstanbul 1289, s. 658; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûlû*, İstanbul 1320, I, 312, 320, 337, 345; Sadreddîn-i Şîrâzî, *el-Hikmetü'l-müte'âliye*, Kum, ts. (Mektebetü'l-Mustafavî), I, 4-15; *Keşfü'z-zunûn*, I, 53, 678; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, İstanbul 1287, I, 26; Kâsım Gânî, *Târîh-i Taşavvuf der İran*, Tahran 1340, s. 151; Ebû'l-Alâ Affî, *et-Taşavvuf: Şevretün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 263, 286; R. A. Nicholson, *Fi'l-Taşavvufi'l-İslâmî* (trc. Ebû'l-Alâ Affî), Kahire 1969, s. 13; Seyyid Hüseyin Nasr, "Şeyhü'l-İsrâk", *el-Kitâbü't-Tezkârî: Şeyhü'l-İsrâk Şihâbüddîn Sühreverdî*, Kahire 1974, s. 13-36; M. Ali Ebû Reyân, "el-İsrâkiyye: Medrese Eflâtûniyye İslâmiyye", a.e., s. 37-61; İbrâhim Medkûr, "Beyne's-Sühreverdî ve İbn Sî-

nâ", a.e., s. 63-80; G. Nogales, "Sühreverdî ve devruh fi'l-meydânî'l-felsefî", a.e., s. 103-132; Hasan Hanefî, "Hikmetü'l-İsrâk ve Fenomolocya", a.e., s. 168, 252; Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, "İbn Seb'în ve Hakîmü'l-İsrâk", a.e., s. 291-320; Muhammed el-Behî, "Devrû's-Sühreverdî fi 'âlemiyyeti's-şekâfe", a.e., s. 255-289; *el-Mu'cemü's-sûfî*, s. 369; A. Schimmel, *Tasavvufun Boyutları* (trc. Ender Gürol), İstanbul 1982, s. 227-248; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstücu der Taşavvufi İran*, Tahran 1369 hş., s. 246-266, 300-308; a.mlf., *Erzî-i Mirâs-ı Sûfiyye*, Tahran 1369 hş., s. 125; Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1992, s. 274-279.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

İŞTİKAK

(الاشتقاق)

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden türetilmesi ve bu alanda yazılmış eser türü, bir cinas nevi.

Sözlükte "bir şeyin yarısını almak" anlamına gelen *İştikâk* kelimesi, terim olarak "aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi" demektir. Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye *müştâk* (me'hûz) *minh*, ondan türeyen fer'î (tâli) kelimeye de *müştâk* (me'hûz) veya *İştikâk* adı verilir.

Arapça kelimelerin hepsinin *müştak* olduğunu veya hiçbirinin *müştak* sayılmadığını ileri süren iki uç görüşe karşılık çoğunluğun görüşü bu kelimelerin kısmen *müştak*, kısmen *câmid* olduğu şeklindedir (Süyûtî, I, 348). Klasik dilciler *İştikâk* fiile has bir hadise olarak görürken Basralı dil âlimleri türeyen bütün kelimelerin aslının masdar, Kûfeliiler ise mâzî kipinin müzekker üçüncü tekil şahs olduğunu söylemişlerdir. Abdullah Emîn, Fuâd Hannâ Tarzî ve Emîl Bedî' Ya'kûb gibi çağdaş araştırmacılar, Arapça'da türemiş kelimelerin asıllarının sadece masdar veya mâzî fiil olmadığını, mekân, kabile ve organ isimleri gibi somut isimler, tabiat seslerinin taklidinden meydana gelen isimlerle (onomatope) mânâ harfleri (edatlar) gibi kelimelerin de bu arada sayılması gerektiğini örnekleriyle açıklamışlardır.

Klasik dilciler üç tür *İştikâk*tan söz etmişlerdir. 1. *el-İştikâku's-sagîr*. Kipleri ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. Arap dilini zenginleştiren vasıtalar olan bu türde *İştikâk* kolayca far-

kedilebilir. Bu sebeple türe küçük ıstikak adı verildiği gibi ıstikak denilince ilk akla gelen türe olması dolayısıyla “el-ıstikâku'l-âm”, ayrıca fiil türevlerini kapsadığından “el-ıstikâku's-sarfî” adı da verilmiştir. Sü-lâsî ve rubâî mücerred fiillerin masdarlarından fiil ve isim kategorisinde birçok kelimenin ve mücerred fiillerden mezîd fiil kalıplarının türemesi bu nevi ıstikaktır. İbn Fâris'in hacimli sözlüğü *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*'sında uyguladığı “mekâyis” sistemi bu tür ıstikaka girer. Bu sisteme göre bir kökün altında “mekâyis / usul” olarak adlandırdığı, birçok türevi ilgilendiren ortak-asıl anlamlar tesbit edilerek ilgili türevlerin anlam ve ıstikak durumuna bu anlam altında yer verilmiştir. Bu temel anlamlardan hiçbirisiyle mâna ve ıstikak ilgisi bulunmayan kelimeler de “tebâyün / tebâud / infirâd / adem-i inkıyâs” adıyla ayrı olarak zikredilmiştir. Eser bu sistemle kendisinden sonra yazılan sözlükleri etkilemiştir. Sâgânî'nin *el-'Ubâb*'ında, Zebîdî'nin *Tâcü'l-'arûs*'unda, Luis Ma'lûf el-Yesûî'nin *el-Müncid*'inde onun tesiri görülmektedir. 2. el-ıstikâku'l-kebîr. Aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir (جذب ← جذب، حمد ← مدح، عيش ← عيش gibi). Bu nevi türemeye “el-kalbü'l-mekânî” de (harflerin yer değiştirdiği ıstikak) denilmiştir. Arap dilinde birçok örneği bulunan bu tür kelimeler hakkında Asmaî, İbnü's-Sikkî, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi âlimler “el-kalb, el-kalb ve'l-ibdâl, el-muâkabe ve'n-nezâir” vb. adlarla müstakil eserler kaleme almışlardır. Bu kelimelerde asıl ile fer'i belirlemek güç olduğundan bunun için bazı ölçülerden söz edilmiştir. Arapça'nın ilk sözlüğünü yazan Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ında uyguladığı taklîb (takalîb) sistemi de bu tür ıstikaka dahildir. Bu sisteme göre aynı kökü oluşturan harflerin farklı dizilişleriyle elde edilen tâli kökler arasında ıstikak ve anlam ilgisi olduğu ileri sürülür. İbn Düreyd *Cemheretü'l-luğa*, Ebû Ali el-Kâfî *el-Bâri'*, Ezherî *Tehzîbü'l-luğa*, İbn Sîde *el-Muḥkem*, Zebîdî *Muḥtaşarü'l-'Ayn* adlı sözlüklerinde bu sistemi uygulamışlardır. 3. el-ıstikâku'l-ekber. İki asıl harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türemeye denir (مدح ← مدح، هت ← هتن gibi). “Lugavî ibdâl” adı da verilen bu nevi kelimeler hakkında Ebû Ubeyde et-Teymî, Asmaî, İbnü's-Sikkî,

Zeccâcî, Ebû't-Tayyib el-Lugavî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk gibi âlimler “el-ibdâl, el-kalb, el-muâkabe ve'n-nezâir” vb. adlarla eser telif etmişlerdir. Bu ıstikaklardan ilki kıyasî ve umumi olduğundan sarf âlimlerinin, diğerleri ise daha çok sözlükçülerin alanına girer.

İki kelimeden, terkip veya cümleden bazı harflerin atılıp diğer bir kısmının alınması suretiyle sunî bir kelime oluşturulmasına “el-ıstikâku'l-kübbâr” denilmiş ve bu tür, gramer kitaplarında “en-naht” adıyla müstakil olarak ele alınmıştır. Bu yolla türetilen yeni kelimeye “menhût”, kendisinden türetme yapılan unsura da “menhût minh” denir (عبد الشمس ← عيش، عبد الدار ← عبد، الحمد لله ← حمد).

Arap dilinin gelişme ve zenginleşmesinde önemli payı olan ıstikak konusunda erken dönemlerden itibaren birçok eser kaleme alınmıştır. Kutrub, Ahfeş el-Evsat, Müberred, Mufaddal ed-Dabbî, Zeccâc, İbnü's-Serrâc, Nehhâs, İbn Düreyd, İbn Hâleveyh, Muhammed b. Ahmed el-Vâilî, Asmaî, Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî, Abdülmelik b. Kattân el-Mührî, Zeccâcî, Ebû Ubeyd el-Bekrî, Ali b. Muhammed el-Hârizmî, İbn Dürüsteveyh, Rummânî, Gulâm Sa'leb, İbnü'l-Kelbî, İbn Fâris, Şâtibî, Süyûtî ve Şevkânî bu hususta eser yazan müellifler arasında zikredilebilir. Çoğunlukla “Kitâbü'l-ıstikâk” veya “Kitâbu ıstikâkî'l-esmâ” adıyla anılan bu eserlerde ya ıstikak ilminin teorisi ele alınmış ya da belli konulardaki isimlerin ıstikakı incelenmiştir. İbn Düreyd'in, Şuûbiyye'nin, Arap isimlerinin saçmalığı ve mantıksızlığı eleştirisine cevap vermek amacıyla yazdığı hacimli eseri *Kitâbü'l-ıstikâk*'ta (*ıstikâku'l-esmâ' / ıstikâku esmâ'l-kabâ'il*) Arap kabile isimlerinin (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1378/1958), Zeccâcî'nin *ıstikâku esmâ'il-lâh* adlı eserinde (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek, Beyrut 1406/1986) Allah'ın isim ve sıfatlarının, Ali el-Hârizmî'nin *ıstikâku esmâ'i'l-mevâzî' ve'l-büldân*'ında yer ve ülke adlarının ıstikakı ele alınmıştır. Abdullah Emîn'in *el-ıstikâk*'ı (Kahire 1376/1956), ıstikak ilminin teori ve uygulamasına dair çağdaş ve kapsamlı bir eserdir.

ıstikak, bedîl ilminde “aynî kökten birkaç kelimeyi bir sözde toplamak” anlamında bir cinas türü olarak kullanılır. “و من شرّ حاسد إذا حسد” (el-Felâk 113/5) ıstikak cinası bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 206-210; İbn Düreyd, *el-ıstikâk* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1378/1958; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 26-30; İbn Cinnî, *el-Haşâ'is* (nşr. M. Ali en-Necâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), II, 133-139; İbn Fâris, *eş-Şâhibî* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1977, s. 57, 329-333, 461; Kemâleddin el-Enbârî, *el-Inşâf fi mesâ'ilil-l-hilâf bey-ne'n-naḥviyyine'l-Baḥriyyin ve'l-Küfiyyin* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1961, I, 235-245; a.mlf., *Esrârü'l-'Arabiyye* (nşr. Fahr Sâlih Kadâre), Beyrut 1415/1995, s. 161-165; Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmî'l-luğa ve envâihâ* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dârü İhyâil-kütübî'l-Arabiyye), I, 345-354, 476-485; Siddîk Hasan Han, *el-'Alemü'l-haffâk min 'il-mî'l-ıstikâk* (nşr. Nezîr Muhammed Mektebî), Beyrut 1405/1985; Abdülkâdir el-Mağribî, *el-ıstikâk ve't-ta'rib*, Kahire 1908, s. 9-25; Abdülâh Emîn, *el-ıstikâk*, Kahire 1376/1956; Muhammed el-Mübârek, *Fıkhü'l-luğa*, Beyrut 1383/1964, s. 69-111, 147-152; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Fıkhü'l-luğatî'l-'Arabiyye ve ḥaşâ'isu-hâ*, Beyrut 1986, s. 186-214; Hüseyin Vâlî, “Sebilü'l-ıstikâk beyne's-semâ' ve'l-kıyâs”, *MMLA*, II (1936), s. 195-227; İbrâhim Hamrûş, “Fi'l-ıstikâkî'l-kebîr”, a.e., II (1936), s. 245-255; Muhammed Seyyid Ali Belâsî, “Mesiretü'l-fikri'l-ıstikâkî fi'l-luğatî'l-'Arabiyye”, *Âfâku's-sekâfe ve't-türâs*, IV/15, Dübey 1417/1996, s. 20-23; H. Fleisch, “*ıstikâk*”, *EL* (İng.), IV, 122-123.

HULÛSİ KILIÇ

İŞTİP

Bugün Makedonya Cumhuriyeti'nde
Ştip adıyla anılan
eski bir Osmanlı şehri.

Otinja nehriyle Vardar'ın kolu olan Bregalnitsa'nın birleştiği yerde kurulmuştur. Üsküp'ün 70 km. güneydoğusunda ve Köprülü'nün (Titov Veles, Veles) 23 km. doğusunda yer alır. Ortaçağ'larda Sırp Prensiği'nin en önemli şehirlerinden biri iken Osmanlı döneminde geniş verimli toprakları ve yoğun Türk nüfusuyla İslâmî hayatın etkili olduğu bir kaza merkezi özelliği kazanmıştır.

Eski bir yerleşme merkezi olan İştîp'in tarihi milâttan önce III. yüzyıla kadar iner. Bu sıralarda Astibo adıyla anılan şehir Penonlar'ın İliriya (Illyrian) kolunun merkeziydi. Yunanlılar ve daha sonra Bizanslılar buraya Stipeon ismini verdiler. VI. yüzyılda Makedonya'ya yerleşmek amacıyla gelen Slavlar, şehri bugünkü adıyla anmaya başladılar. İştîp IX-X. yüzyıllarda I. Bulgar İmparatorluğu'nun bir parçası idi; 1018'de Bizanslılar'ca geri alındı. XIII. yüzyılın ilk yarısında bir ara II. Bulgar İmparatorluğu'na bağlandıysa da 1330'da Sırp Kralı Stephan Deçanski burasını Sırp Devleti'ne katıncaya kadar Bizans'ın elinde kaldı.